

BARTÓK ISTVÁN

História és poézis Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről

Ma már közhelynek számít annak emlegetése, hogy Gyöngyösi munkásságát igen nagymértékben befolyásolták retorikai-poétikai ismeretei. A kritikátörténetre tartozik Gyöngyösi poétikai nézeteinek, különösen elméleti fejtegetéseinek vizsgálata. Jankovics József hívta fel a figyelmet egy előadásában a legkorábbi retorikai-poétikai vonatkozású megállapításokra: Ráday Gedeon levelére Kovásznai Sándorhoz, 1788-ból.¹ Ugyancsak Jankovics érdeme, hogy nyomtatásban olvasható Kovásznai 1791-ben írt bevezetője Gyöngyösi-kiadásához, amelyben a szerző retorikai felkészültségét méltatja.² A kutatás számon tartja, hogy irodalomtörténészeink (Toldy Ferenc, Horváth János, Bán Imre...) mikor, hogyan értékelték Gyöngyösi teoretikus ismereteit.

Döntő fordulat az 1980-as évek elején következett be. Tarnai Andor 1981-ben közzé tette és jelentőségének megfelelően méltatta a kritikátörténeti szempontból talán legfontosabb Gyöngyösi-szöveget, a *Porábúl megéledett Főnixnek Az olvasóhoz* címzett utószavát.³ Két évvel később jelent meg Kibédi Varga Áron tanulmánya, amelyben határozottan leszögezi, hogy Gyöngyösi „művelt, az európai poétikát és retorikát jól ismerő közönség tudós költője volt, egy olyan közönségé, mely az irodalomtól egészen mást

¹ JANKOVICS József, *Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke*, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 330–337; 337. (Csokonai Könyvtár, 31)

² JANKOVICS József, *Gyöngyösi drága gyöngy versei*. *A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése*, in GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 1999, 274–299; 289–290.

³ GYÖNGYÖSI István, *Kemény János emlékezete, Az olvasóhoz*, in *A magyar kritika évszázadai, I, Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Budapest, 1981, 140, 151–154.

várt el, mint a mai.”⁴ Ennek tudatában láttak többen is a kritikátörténeti érdeklődő vizsgálódásokhoz, szembesítve a költői szövegeket a teoretikus művekben megfogalmazott követelményekkel.

Teória és praxis egymásra vetítése mellett érdekes lehet, ahogyan a szerző saját maga fogalmazza meg elképzeléseit. Gyöngyösi poétikai természetű megjegyzéseivel kapcsolatban többféle irányba indult el a kutatás. Jankovics József fontosnak tartja a forrásokat; hivatkozott előadásában megfontolandó javaslatokat tett a mintaként számításba vehető elméleti munkák felderítésére. Ő maga és mások a feltételezhető forrásoktól függetlenül is vizsgálták a szövegek összefüggéseit a retorikai-poétikai elmélettel.

Gyöngyösi megjegyzései éppúgy érintik a költészet legáltalánosabb kérdéseit, mint egyes részterületeket. Az előbbiekhöz tartozik a poézis mibenlétének, legfontosabb jellemzőinek megragadása. A legrégebbi hagyományokra vezethető vissza, ami Gyöngyösinél is megjelenik: a költő feladatát más területek képviselőivel hasonlítják össze, így derül fény az azonosságokra és a különbségekre.

A költői tevékenység specifikumait keresve az összevetések során két szempont vetődik fel különös súllyal. Az egyik a valósághoz való viszony: valóság és fikció, azaz história és fabula; igazság, valószínűség és hihetőség kérdése. Mindezekhez megkerülhetetlen kiindulópont Pírnát Antal alapvető tanulmánya.⁵ A másik szempont az előadás módja, a nyelvi megformálás, a megfogalmazás. A költőre jellemző az eltérés a mindennapi beszédétől, a köznap nyelvhasználatától. Ebből az aspektusból szemlélve műve a históriával szemben már nemcsak fabula, hanem poézis is. A három fogalom összefüggésével Kovács Sándor Iván foglalkozott behatóbban.⁶

Dolgozatomban megpróbálom az eddigi kutatási eredményekhez képest, ha lehet, tovább árnyalni Gyöngyösi sokat hangoztatott „poétikai tudatosságáról” alkotott képünket, különös tekintettel a költészet nyelvi sajátosságaira vonatkozó megállapításaira. Lemondok a konkrét források kereséséről, inkább egyes kijelentések tartalmát szeretném pontosítani. Úgy vélem, ehhez hasznos lehet az összevetés valamilyen mértékadónak tekinthető poétikai rendszerrel. Mivel a közvetlen mintákat egyelőre nem ismerjük, viszonyítási

⁴ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa*, Irodalomtörténet, 65(1983), 545–591; 590.

⁵ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, Irodalomtörténeti Közlemények, 88(1984), 137–149.

⁶ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, in Uő., „*Eleink tündöklősege*”, Budapest, 1996, 19–50. „*Az olvasónak*” és „*Az olvasóhoz*” (*História és fabula, história és poesis*): 38–45.

alapul olyan munkát kerestem, amelyik sok jellemző mozzanatot magába foglal az évezredek retorikai-poétikai hagyományokból, és Gyöngyösi korában is meghatározó erővel volt jelen az irodalmi gondolkodásban.

Ezen megfontolások alapján Julius Caesar Scaliger *Poetices libri septem* című monumentális összefoglalóját választottam, amely először Lyonban jelent meg 1561-ben.⁷ A munka talán a legteljesebb összegzése mindannak, amivel az antikvitás és a reneszánsz irodalomelmélete gazdagította a költészetet. Hatott a barokk és a klasszicizmus elméletére és gyakorlatára is. Egyszerre mutat előre és hátra: ami Scaliger poétikájában benne van, az nagyon sok korábbi és nagyon sok későbbi kompendiumban is megtalálható. Mint látni fogjuk, számos párhuzamot fedezhetünk fel a Scaligerrel való összevetés során. Nem állíthatjuk persze, hogy Gyöngyösi Scaligert kivonatolta – igaz, ki sem zárhatjuk ennek lehetőségét. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a poétika hét könyvébe sűrített ismeretanyag nem véletlenül mutat egyezéseket Gyöngyösi elméleti igényű megjegyzéseivel.

Gyöngyösi poétikai vonatkozású prózai szövegeinek szerkezete néha legalább annyira bonyolult, mint verseinek kompozíciója. Könnyebben eligazodhatunk a tartalmi kapcsolódások szövevényes hálózatában, a jelölt vagy jelöletlen oda-vissza utalások között, ha kiemeljük és valamilyen logikus gondolatmenet szerint tekintjük át a legfontosabb motívumokat. Ehhez megbízható vezérfonalnak ígérkezik Scaliger következetes rendszere.

1. „*Solum res ipsae*” – „*csak a dolgok valósága*”

Mint már említettem, a költészet jellemzőit gyakran határozták meg más területekkel összevetve. Gyöngyösi legáltalánosabb érvényű megjegyzéseinek értelmezéséhez különösen fontos a történetíró és a költő tevékenységének összehasonlítása. Ennek során merülnek fel história, fabula és poézis összefüggései, amelyekre Gyöngyösi többször is kitér. Az ide kapcsolódó fejtege-

⁷ Az első kiadásból van egy példány az Országos Széchényi Könyvtárban: Iulii Caesari SCALIGERI, *virii clarissimi, Poetices libri septem*... Apud Antonium Vincentium, [Lyon,] M. D. LXI. Jelzete: Ant. 747. A továbbiakban ebből idézek.

tések egyik ősforrása Arisztotelész *Poétikájának* IX. könyve, amit különösen a reneszánsz idején magyaráztak sokféleképpen.⁸

Scalignernél is megjelenik a költői tevékenység két fontos meghatározója, a fabula és a poézis. A szerző a szükségszerűség, a hasznosság és a gyönyörködtetés szempontjai alapján vizsgálja a különböző szakterületeket. A filozófus és a szónok feladatainak tárgyalása után a történetíró és a költő tevékenységét hasonlítja össze. Megállapítja, hogy a poéta többet nyújt, mint a historikus. Az utóbbi ugyanis pusztán az eseményeket adja elő, a valóságnak megfelelően; míg az előbbi nemcsak magukat a megtörtént dolgokat beszéli el, hanem a tényeket kiegészítheti a saját fantáziájára támaszkodva, sőt akár soha meg nem történt eseményeket is elhitethet olvasóival. A másik lényeges különbség az előadásmódban van. A történetíró egyszerűbben fogalmaz, elsődleges feladata az események hiteles elbeszélése; a költő viszont emelkedettebb céljának megvalósításához gazdagabb eszköztárat (apparatus) használ.⁹

⁸ Bőséges válogatás a reneszánsz elméleti irodalmából: Bernard WEINBERG, *Trattati di poetica e retorica del cinquecento*, 1–4, Bari, 1970–1974. Magyar fordításban is olvashatók a kérdéshez kapcsolódó szemelvények: Francesco ROBOTELLO, *A költő és a történetíró*, részlet az alábbi műből: *In librum Aristotelis de Arte Poetica explicationes*, Firenze, 1548. A fordítás alapja egy 1555-ös kiadás, in *A barokk*, a bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta BÁN Imre, Budapest, 1968³; Lodovico CASTELVETRO *Poetikájából. Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta*, Vienna, 1570. Részletek a történetíró és a költő összehasonlításából, ford. BENEDEK Nándor, in *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, válogatta és sajtó alá rendezte KOLTAY-KASTNER Jenő, Budapest, 1970, 293–297.

⁹ „Differunt autem, quod alterius fides verum & profitetur & prodit, simpliciore filo texens orationem: altera aut addit ficta veris, aut fictis vera imitatur, maiore sane apparatu. At enimvero utraque, uti diximus, cum officio narrandi aequae fingeretur: factum est tamen ut illi soli nomen Historiae fuerit attributum: quippe cui satis esset solus ille tractus dictionis ad explicandum quae gesta essent. Hanc autem Poesim appellarunt, propterea quod non solum redderet vocibus res ipsas, quae essent, verumetiam quae non essent, quasi essent, & quo modo esse vel possent vel deberent, representarent.” SCALIGER, *i. m.*, 1. Borzsák István fordításában: „Annyiban különböznek, hogy egyikük feltétlen megbízhatósága az igazat hirdeti, azt is adja elő, és a szónoklatot egyszerűbb szálakból szövi; míg a másik vagy koholmányokkal egészíti ki az igazat, vagy költött dolgokkal utánozza az igazságot, és külsőségeiben is igényesebb. De bár – mint mondtuk – mindkettőnek egyaránt tiszte az elbeszélés, mégis csak az előbbire alkalmazták a *historia* nevet, mivel beírta a megtörtént dolgok kifejtésére alkalmas előadással. Az utóbbit viszont *poézis*-nek nevezték el, mivel nem pusztá szavakkal adja vissza magukat a megtörtént dolgokat, hanem a meg nem történteket is valóságként mutatja be, mégpedig úgy, amint azok megtörténhetek volna, vagy amint meg kellett volna történniük.” Giulio Cesare SCALIGERO, *A Poetikából*, ford. BORZSÁK István, in KOLTAY-KASTNER, *i. m.*, 273–287; 274.

A historikus és a poéta viszonyát Gyöngyösi is ugyanígy látja. A szavahihetőség és a költői fantázia együttesét röviden már a *Murányi Vénus* ajánlásában is említi. Vállalnia kell a felelősséget az elbeszélés lényegének valóságáért, hiszen műve bizonyos mértékig históriának is tekinthető: Wesselényi Ferenc és Széchy Mária történetének megörökítésével azt szeretné elérni, hogy a murányi esemény „az következendő üdőnek messze lévő határra repülván, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké”. Ugyanakkor arra is utal, hogy írását „holmi poétai költeményekkel is” „szaporítottat”. Erre példaként Mars és Venus szerepeltetését hozza.¹⁰

A *Porábúl megéledett Főnix* ajánlásában Gyöngyösi már inkább a történetírás és a költészet különbségét emeli ki. Apor Istvánhoz szólva elmondja, hogy voltaképp családjának és neki magának dicsőséges tetteit illene elbeszélnie. Miközben elhárítja magától ezt a megtiszteltetést, leszögezi, hogy a történeti tények megörökítése a históriáíró dolga. Néhány soron belül kétszer is hivatkozik az ide tartozó műfajra: említi az erre a feladatra hivatott „tanult históriáíró” és az „egész históriákat”, amelyek az Apor család hősiességét hirdethetnék.¹¹

Gyöngyösi részletesebben szól a történeti valóság és a költői előadás viszonyáról legtöbbet idézett kritikátörténeti érdekű szövegében, a *Porábúl megéledett Főnix*nek *Az olvasóhoz* címzett utószavában. Ragaszkodik az alaptörténet valóságához, de nem éri be a puszta események egyszerű elbeszélésével, hanem hozzáad valamit, amitől műve már költeménynek tekinthető. Miközben vigyáz „a feltett dolognak valóságára”, mégsem „csupán csak a dolgok valóságát” fejezi ki, hanem „a poésist is” követi. Enélkül „a história

¹⁰ „Nagyságtok egymás kedvéért való cselekedete is az következendő üdőnek messze lévő határra repülván, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké [...] s mivelhogy az régi versek-csinálók írásából úgy tanultam, holmi poétai költeményekkel is szaporítottam írásomat: Vénusnak és Mársnak tulajdonítván az murányi dolgoknak szerencsés végbenmenetelét [...]” GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 1998. Ajánlás Wesselényi Ferencnek és Széchy Máriának: 7–11; 10.

¹¹ „Mert akár régi nemzetének dicsőséges voltárul, akár maga tekintetes állapotjárul gondolkodjam, seregekkel győnek előmben azok az érdemes dolgok, akiknek leírása nemcsak az én együgyő és már fáradékony pennámnak, de akármely tanult históriáíró gyors kezének is fáradságos munkát adhatnának. [...] Voltak pedig mások is dicsőséges antecessori közül, akik [...] nagy dolgokat vittek végben, és méltóságos tiszteket viseltek hazájok szolgálatján, amelyekről is, aki abban foglalná magát, egész históriákat írhatna érdemesen”. GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 1999. Ajánlás Apor Istvánnak: 7–10; 8.

és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan”, Gyöngyösi mégis ragaszkodik a költői eszközökhöz.¹²

Scaliger poétikájában a továbbiakban megjelenik a költői univerzalitás jól ismert gondolata: a poeta birtokában van mindennek, aminek más területek képviselői, de messze túl is szárnyalja őket, hiszen a maga sajátos eszközeivel új, öntörvényű világot alkot.¹³ Ennek a teremő gesztusnak az alapján lehet megkülönböztetni a fűzfapoétát a Múzsák kegyeltjétől. A prozódiai jellemzők a beszéd, a hangképzés fizikai tulajdonságaiból következnek, így nem nehéz a mondandót versekbe kalapálni. Az igazán lényeges dolgokat azonban csak a kiválasztottak képesek felfedezni és a megfelelő formában megfogalmazni.¹⁴

¹² „Vegye eszében az Olvasó: hogy noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában, hanem a poésist is kívántam azokban követnem, és aszerint alkalmaztatni is ezen munkáskámat; kihez képest szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltatnak némely helyeken a versekben, a' nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból. [...] Ezek mellett, mivelhogy (amint fölyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egygyűségével.” *Az Olvasóhoz*, GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 197–200; 197, 199–200.

¹³ „Sola poesis haec omnia complexa est, tanto quam artes illae excellentius, quod caeterae (ut dicebamus) res ipsas, uti sunt, repraesentant, veluti aurium pictura quadam, at poeta & naturam alteram, & fortunas plures etiam: ac demum sese isthoc ipso perinde ac Deum alterum efficit. Nam quae omnium opifex condidit, eorum reliquae scientiae tanquam actores sunt: Poetica vero quum & speciosius quae sunt, & quae non sunt, eorum speciem ponit: videtur sane res ipsas, non ut aliae, quasi Histrio, narrare, sed velut alter deus condere.” SCALIGER, i. m., 3. Borzsák István fordításában: „A költészet az egyedüli, amely mindezeket magába foglalja, mégpedig a többi művészethez képest sokkal kiválóbban, mivel a többiek – amint mondtuk – a dolgokat úgy jelenítik meg, amint vannak, mintegy a fülek festészetével, a költő viszont másféle természetet, többféle lehetőséget alkot, sőt önmagát is éppen ezzel a képességével mintegy másik istenné teszi. Mert annak, amit mindenkinek alkotója teremtett, a többi tudomány csak mintegy színrevívője: a költészet viszont, mivel mind a létező, mind a nem létező dolgok látszatát tetszetősebben adja elő, magukat a dolgokat nem színész módjára mondja el, mint a többiek, hanem teremti őket, mintha második isten volna.” KOLTAY-KASTNER, i. m., 278–279.

¹⁴ „Postea quum maiore spiritu res novas veteribus inventis addidissent: illi, qui hac gloria inferiores numerose meditarentur simplices narrationes, Versificatores tantum dicti sunt: hi autem Poetae, quare soli sibi Musarum tutelam vindicant atque patrocinium, quarum spiritu, quae alios lateant, ab ipsis inveniantur.” SCALIGER, i. m., 3. Borzsák István fordításában:

Gyöngyösi megjegyzéseiből is kirajzolódik minden poétika alapvető gondolata: a költészet más, mint a köznapis beszéd és írás. A „verseiben” szereplő megoldásokat folyamatosan szembeállítja „a verseken kívül” létező világgal. Többször is leszögezi, hogy amikor „a poésist” követi, „a versek kedviért” fogalmaz a szokásostól eltérően.¹⁵ Gyöngyösi afelől sem hagy kétséget, hogy „a versek rendiben” található költői eszközök a maguk módján „az dolognak teljes értelmét” hivatottak megvilágítani az olvasónak.¹⁶ Mint majd látni fogjuk, Gyöngyösi szerint a hétköznapi valóság és a „versek”, azaz a költészet eltérése jelentős részben a nyelvhasználatból adódik.

A két világ közötti különbség érzékeltetésére Scaliger a költőt a komédiással és a tehetségtelen versfaragóval hasonlítja össze. A „histrio” a színpadon a pusztá eseményeket (*res ipsas*) csupán felmondja (*narrat*), a „versificatorok” kezdetleges versekbe öntik egyszerű mondandójukat (*numerose meditantur simplices narrationes*) – a „poeták” viszont a maguk sajátos eszközeivel lényeges többletet hoznak létre: a Múzsák sugallatára megragadják a dolgok lényegét (*Musarum [...] spiritu, quae alios lateant, ab ipsis inveniuntur*).

Scaliger e sorait olvasva lehetetlen nem gondolni Gyöngyösire, aki Tinódiával állítja szembe magát: a históriás énekek szerzője „a versek egygyűségével” „csupán csak a dolgok valóságát” fejezi ki, míg a költő ennél többet nyújt.¹⁷

„Később, amikor nagyobb buzgalommal új dolgokkal gyarapították a régi találmányokat, azokat, akik e dicső művészetben a legkiválóbbak mögött maradvá verses formába öntötték egyszerű mondanivalóikat, csak verscsinálókna (*versificatores*) nevezték, az előbbieket viszont költőknek (*poeta*), mivel a Múzsák oltalmára és védnökségére csakis ők tarthatnak igényt, mert tőlük ihletve rájönnek olyan dolgokra, amelyek mások előtt rejtve vannak.” KOLTAY-KASTNER, *i. m.*, 279.

¹⁵ „Vannak azért ezen okból az én verseimben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog igyenesen való kimagyarázására, de azok a verseket ékesíteni szokták inkább, hogysémmint valami dísztelenségére szolgálnának. [...] Minekokáért az Olvasó így értvén ezeket, ahol oly szókat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükséges cselekedetnek”. GYÖNGYÖSI, *Porábul megéledett...*, *i. m.*, 200. Vö. 197.

¹⁶ „Amelyek megmutatásában, minthogy sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendiben, aki nem restelli azokat megolvasni, reménlem, nem fog azzal is üdöt veszteni: addig mindazonáltal nehezen veheti fel az dolognak teljes értelmét, amíg végig nem olvassa azon verseket.” GYÖNGYÖSI István, *Az Olvasóhoz*, in *Csalárd Cupido*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 2003; 9–10.

¹⁷ GYÖNGYÖSI, *Porábul megéledett...*, *i. m.*, 200.

A műfaj szempontjából Scaliger poétikájában különös figyelmet érdemelnek az epikus költészetre vonatkozó fejtegetések. Itt is felmerül a história és a poézis már tárgyalt kérdése. Scaliger Lucanus és Homérosz példájával igazolja, hogy a költőre ebben a műfajban is igazak a korábban elmondottak: a megtörtént eseményeket versben adják elő, a maguk sajátos módján, így a pusztá valóságot átalakítva lényegesen többet nyújtanak az események felsorolásánál.¹⁸ Scaligernél is az évszázados hagyomány jelenik meg, amely az eposzok szerzőit elsősorban költőként tiszteli.

Gyöngyösinek az utókor által oly sokat boncolgatott műfaji kérdésekről nincs sok mondandója. Egyszerűen epikus költőnek tartja magát, amint erre több megjegyzéséből is következtetni lehet. A *Murányi Vénus* ajánlásában utal az elbeszélés történeti magvának és az előadás formájának együttesére: „együgyű históriájának” „magyar versekből fűzött tollaival” kíván „szárnyazni”.¹⁹ Kemény Jánosról szóló munkáját kifejezetten „verses históriácskának” nevezi.²⁰ Mint ahogy már utaltam rá, és a későbbiekben is bőven lesz szó róla, magát elsősorban *költőnek* tartja, aki a poézis kifinomult eszközeivel haladja meg a história egyszerű rímes elbeszélését. Miközben azon elmélkedünk, hogy vajon eposzként, esetleg regényként olvassuk-e Gyöngyösi műveit, nem árt azt sem szem elől téveszteni, ahogyan ő maga határozta meg műfaját és tevékenységének lényegét.

¹⁸ „An Lucanus sit Poeta. Sane est. Nugantur enim more suo Grammatici, quum obiciunt, illum historiam conscripsisse. Principio, fac historiam meram: oportet cum a Livio differre. Differt autem versu, hoc vero Poetae est. Deinde quis nescit omnibus Epicis Poetis historiam esse pro argumento? Quam illi aut adumbratam, aut illustratam, certe alia facie quum ostendunt, ex historia conficiunt Poema. Nam quid aliud Homerus? [...] Sic multa Lucano ficta: Patriae imago, quae sese offerat Caesari: excitam ab inferis animam, atque alia talia.” SCALIGER, *i. m.*, 5. Borzsák István fordításában: „Költő-e Lucanus? De még mennyire! Csak fecsegnek – szokásuk szerint – a grammatikusok, amikor azzal hozakodnak elő, hogy csak történetet ír. Először is: vegyük az igazi történetírást. Különbözik Liviusától? Különbözik bizony, mégpedig a vers miatt. Ez tehát a költő sajátos ismertető jegye. Azután ki ne tudná, hogy minden epikus költő a történelemből meríti anyagát? Ezt színezik, ezt szemléltetik, mindenesetre mássá alakítják, amikor a történetből költeményt formálnak. Mert mi egyebet tesz Homérosz? [...] Meg aztán sok költött dolog van Lucanusban: a Hazának Caesar előtt megjelenő alakja, mint az alvilágból felidézett lélek, és még sok egyéb.” KOLTAY-KASTNER, *i. m.*, 286.

¹⁹ „[...] igyekeztem az lassú elmémnek érkezése szerint ezen együgyű históriámnak magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom, hogy [...]” GYÖNGYÖSI, *Márssal társalkodó...*, *i. m.*, 10.

²⁰ GYÖNGYÖSI, *Porábul megéledett...*, *i. m.*, 199.

Gyöngyösi eddig érintett megjegyzései költészet és valóság legáltalánosabb összefüggéseire vonatkoznak. A kritikátörténet számára még érdekesebbek azok a megállapítások, amelyekben saját költői eszközeit poétikai fogalmakkal magyarázza. Bizonyos esetekben egyértelmű szakkifejezéseket használ, máskor azonban nem könnyű megfejteni, mire gondol. Ezek megvilágításához is hasznosnak tűnik az összevetés Scaliger poétikájával. Az eddigiekben az általános elveket összefoglaló első könyvből hoztam párhuzamokat. Érdeemes tovább haladni, és egy-egy pillantást vetni azokra a részekre, amelyekhez igen szorosan kapcsolódnak Gyöngyösi megjegyzései. A megfelelések sok esetben segíthetnek egy-egy Gyöngyösi-hely értelmezésében.

2. „*Alia ab usu communi*” – „*nem a közönséges magyar beszéd szerint*”

Scaliger további könyveiből bontakozik ki maga a poétikai rendszer. A konkrétumokból kiderül, hogy voltaképpen miben is áll az a többlet, ami a költői előadás lényege. Mielőtt azonban elmerülnénk az egyes részletekben, a nagyobb összefüggések megértéséhez legalább vázlatosan jelezni kell Scaliger poétikájának felépítését.

A rendszer az anyag (*materia*), a megfogalmazás (*forma*) és a díszítmények (*ornamenta*) hármasságára épül. Ezek részletes kifejtése Scaliger poétikájának gerince: a második, a harmadik és a negyedik könyv. A költő anyaga a nyelv, azaz annak alkotórészei: a betűk, a szótagok és a szavak. A forma a felhasználandó anyag megfelelő kiválasztását és művészi elrendezését jelenti. A mű dísze, színe a további költői eszközöknek köszönhető.²¹

²¹ „Orationis autem materia quid aliquid sit quam litera, syllaba & dictio? Id est aer, aut membrana, aut mens, in quibus ea sint tanquam in subiecto. Quare in Caesaris statua aes erit materia: in Poesis, dictio. In statua forma exprimens vigorem aut motum, aut statum, aut sessionem, aut eiusmodi: in Poesi eadem omnia in lineamentis ac dispositionibus dictionum. In statua, toga aut arma pro ornamentis atque accessionibus: in Poesi rhythmici, sive numerici, figurae, pigmenta dictionum. Quocirca de Poeseos materia in hoc libro scribendum erit, in tertio de forma, in quarto de ornamentis.” SCALIGER, *i. m.*, 55. (A továbbiakban a Scaliger-idezeteket magyarul a saját fordításomban közlöm. B. I.) „A beszéd anyaga pedig mi más lehet, mint a betű, a szótag és a szó? Ez olyan, mint az érc, vagy a szobor látható felszíne, vagy amit kifejez; ezek ugyanúgy hordozzák a maguk tartalmát, mint a beszéd. Ahogy tehát Caesar szobrában az érc lesz az anyag, úgy a költészetben a szavak. A szobor esetében a megformálás érzékelteti az alak elevenségét vagy a mozgását, vagy éppen azt, hogy áll vagy

Különösen érdekes a harmadik könyv, a forma mibenlétének kifejtése. A formát a szavak célszerű elrendezése (*dispositio verborum*) adja meg, azaz a nyelvi kifejezőeszközök eszköztárának (*apparatus*) alkalmazása. Ezek segítségével lehet megjeleníteni az alkotás végső célját, a kifejezni kívánt tartalmat (*res*).²²

A forma kialakítása során szem előtt kell tartani a költő négy fő erényét. Ezek: a józanság (*prudentia*), a változatosság (*varietas*), a hatékonyság (*efficacia*) és a kellemesség vagy kedvesség (*suavitas*). Különösen fontos az utóbbi, ami előkerül majd a díszítványokról szóló negyedik könyvben is. Itt Scaliger a különféle beszédnemekhez kapcsolva veszi sorra a különböző követelményeket és lehetőségeket. A legdíszesebb beszéd természetesen a *grandiloquus*, Szenci Molnár Albert szótára szerint a „fönnyen szolló”. A *suavitas* itt is a tetszetős nyelvi megformálást jelenti.²³ A fogalom jelentése Szenci szótára szerint „édesség, kedvesség”. A kifejezést poétikai műszóként hasz-

ül vagy efféléket; a költészetben mindezt a szavak megválogatása és elrendezése fejezi ki. A szobor díszítményei és járulékos elemei a tóga vagy a fegyverzet; a költészetben a ritmus vagy a versmérték, a figurák, a szavak színező ereje. Ezért ebben a könyvben a költészet anyagáról lesz szó, a harmadikban a megfogalmazásról, a negyedikben a díszítményekről.”

²² „Igitur universum negotium nostrum in Res & Verba quum dividatur, verba ipsa & partes sunt & materia orationis, quae iam a nobis explicata est: verborum autem dispositio atque apparatus, quasi forma quaedam, de qua postea dicimus. Res autem ipsae finis sunt orationis, quarum verba notae sunt.” SCALIGER, *i. m.*, 80. „Egész tevékenységünk tehát a tartalomra (*res*) és a szavakra (*verba*) osztható fel. Maguk a szavak a beszédnek a részei és az anyagát is alkotják, amit már kifejtettünk. Ezután a szavak elrendezéséről és a megfogalmazás eszközeiről szólunk. A beszéd célja a tartalom kifejezése; amit a szavakról kell tudni, azt már ismerjük.”

²³ „Suavitas alia est a venustate. Addit enim decori et pulchritudini Suavitas: quoties venustum vultum dedicata omnia commendant. Est igitur suavis oratio, quae allicit auditorem ad legendum vel invitum. Qualis illa Herodo. cuius libros mihi difficilior est deponere, quam cyathum. Venustus igitur est decor ipsius compositionis, quemadmodum supra dicebamus. Suavitas autem venustatis species delicata. Tota Aeneis venusta est: suavis non tota. Venustati adversatur turpitude: Suavitati Asperitas.” SCALIGER, *i. m.*, 186. „A kedvesség (*suavitas*) különbözik a kellemességtől (*venustus*). A kedvesség adja meg a díszet és a szépséget, a kellemesség jó benyomást kelt. Tehát az a beszéd kedves, amelyik még akkor is ráveszi a hallgatót az olvasásra, ha nincs kedve hozzá. Akárcsak Hérodotosz, akinek a könyveit igen nehéz letennem, mint a borospoharat. A kellemesség tehát a kompozíció dísz, ahogy fentebb már elmondtuk. A kedvesség viszont a kellemességnek a finom megjelenési formája. Az egész Aeneis kellemes, de nem az egész kedves. A kellemesség ellentéte az otrombaság (*turpitude*), a kedvességé a nehézkesség (*asperitas*).”

nálja Gyöngyösi, amikor a maga költői hozzáttételét az előadottak „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve” tartja szükségesnek.²⁴

Egyáltalán nem véletlen, hogy az előadás „kedvesebb voltát” a „nagyobb ékességgel” együtt említi: a suavitashoz szorosan kapcsolódik a másik retorikai-poétikai alapfogalom, az ornatus, amit a magyar elméleti szaknyelvben ékességnek hívtak. A kifejezést terminusként ebben az értelemben már jóval Gyöngyösi előtt, sőt jóval Szenci Molnár Albert előtt következetesen alkalmazták.²⁵

Visszatérve a Scaliger harmadik könyvében részletezett erényekhez: a szerző az erről szóló rész végén előlegezi a következő nagy egységet, a figurákról szóló fejezeteket. A megkívánt erényekkel a költő akkor rendelkezik, ha birtokában van a szükséges eszköztárnak. Scaliger szerint is ez a poétika legbonyolultabb része (*pars operosissima*). A nyelvi apparátus legátfogóbb kategóriája Scalignernél a figura. A formát taglaló harmadik könyvben lényegében a tropusokat tárgyalja, amelyek ebben a rendszerezésben a figurák egyik nagyobb csoportjaként jelennek meg. A másik nagy csoportról, a legelterjedtebb felosztások szerint is figurának nevezett kifejezőeszközökről Scaliger a díszítményeket tárgyaló negyedik könyvben ejt szót. A figura lényege, legáltalánosabb meghatározása: olyan megfogalmazás, ami eltér az általános, köznap szóhasználattól: „a communi usu deflexa”.²⁶ Ezt Scaliger többször is

²⁴ GYÖNGYÖSI, *Porábul megéledett...*, i. m., 200.

²⁵ BARTÓK István, „Paraszt versek” és „ékesb versek”. *Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban*, in *A magyar költészet műfjai és formái a XVII. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 191–201.

²⁶ „Caeterum pars operosissima quae reliqua est, nunc sese pertractandum nobis offert, natura scilicet figurarum: sine quibus neque efficax, neque varium, neque suase potest esse quicquam. Ac tametsi videtur haec cognitio atque usus figurarum, tum prudentiam, tum efficaciam, suavitatem vel commendare vehementer, vel etiam maxima ex parte conficere atque idcirco post omnes describenda videbatur: ea tamen est eius cum varietate necessitudo, ut figurae pene essentia varietas sit. Sic enim laxione notione describi potest: Figura est varietas in re aut oratione, a communi usu deflexa.” SCALIGER, i. m., 120. „Hátra van a legbonyolultabb rész, amit most tárgyalnunk kell, tudniillik a figurák természete. Ezek nélkül semmi nem lehet sem hatékony, sem változatos, sem kedves. És jóllehet úgy tűnik, a figurák ismerete és használata úgy a józanságot, mint a hatékonyságot és a kedvességet akár erőteljesen előmozdítja, akár a legnagyobb mértékben meg is valósítja, és ezért kell az eddigiek után írni róluk; mégis a legszorosabban a változatossághoz kapcsolódnak, mivel a figura lényege leginkább a változatosság. A legtágabban értelmezve ugyanis így lehet meghatározni: a figura olyan változatosság a tartalomban vagy a kifejezésben, amelyik eltér az általános gyakorlattól.”

hangsúlyozza: „alia ab usu communi”, „alia lineamenta, quam quae vulgo conspicimus”,²⁷ „decora facies orationis a vulgari diversa”.²⁸

A költői nyelvhasználat lényegét Gyöngyösi is pontosan abban látja, hogy az eltér a mindennapi beszédétől, a történetek egyszerű elmondásától. Próza és vers, köznyelv és költészet szembeállítására rendszeresen ismétlődik. A *Porábúl megéledett Főnix* utószavában Gyöngyösi újra meg újra figyelmezteti az olvasót, hogy munkáiban a szavak némelykor „nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltnak”.²⁹ A különbséget ugyanúgy határozza meg, mint Scaliger. Emlékezhetünk, hogy Scaliger a költői forma egyik lényeges összetevőjét a szavak művészi elrendezésében (*dispositio verborum*) látja. A dispositio jelentheti a célszerűen megválogatott szavaknak, de a szavak alkotóelemeinek szokatlan elrendezését is. Gyöngyösi ugyanezt két helyen is a megfelelő latin szakkifejezéssel fogalmazza meg, „Vannak azért [...] az én verseimben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog igényesen való kimagyarázására”.³⁰ Máshol felhívja az olvasó figyelmét, hogy „ahol oly szókat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükséges cselekedetnek”.³¹

A dispositio kifejezésére magyar poétikai műszót is használ, a szavak rendjét, ugyancsak nem először a magyar elméleti szaknyelvben: „Nem tar-

²⁷ „Figura est notionum quae in mente sunt, tolerabilis delineatio, alia ab usu communi. Notiones voco rerum species externarum, quae per sensus delatae, in animo repraesentantur. Harum specierum lineamenta communia sunt, qualia in rebus ipsis. Igitur oculi cuiuspiam iracundi quum sint sanguinei, accipiam eos in meam cogitationem, atque a similitudine flammae dicam Inflammatos, & ignem ab ipsis micare. Ecce alia lineamenta, quam quae vulgo conspicimus.” SCALIGER, *i. m.*, 120. „A figura az eszünkben tartott fogalmaknak olyan meghatározása, amelyik sokféleképpen elképzelhető, és más, mint az általános gyakorlat. Fogalomnak nevezem a külső dolgoknak a képét, amelyekről az érzékeink segítségével szerzünk tudomást, és a tudatunkban megjelennek. Ezeknek a képeknek a meghatározása olyan, mint maguk a dolgok. Ha tehát egy haragos embernek vérben forog a szeme, azt felfogom, elkezdek gondolkozni rajta, és mivel hasonlít a lánghoz, azt mondom, hogy lángolnak a szemei és szikrákat vetnek. Íme egy másfajta meghatározás, mint amivel általában találkozhatunk.”

²⁸ „Figura loquutionis, quam superiore libro Tropon agnoscebamus, est decora facies orationis a vulgari diversa.” SCALIGER, *i. m.*, 198. „A beszédhez kapcsolódó figura, amelyet az előző könyvben tropusnak neveztünk, a beszéd díszes, az általánostól különböző megfogalmazása.”

²⁹ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, *i. m.*, 197.

³⁰ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, *i. m.*, 200.

³¹ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, *i. m.*, 200.

tottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában” – mondja.³² Említ olyan eseteket, amikor megoldása „a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon”, mert bizonyos elemeket a „szokott renden kívül más formában” rendezett el, így jött létre „az magyar szónak” a „nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése”.³³

Sokszor a rímkényszer miatt „nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani”. A versben ugyanis „nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szókat, mint a tágasabb mezejű folyóírásban”.³⁴ Más helyen is leszögezi: a versek „szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje”. A metaplasmusok magyarázatánál megemlíti, hogy egyes megoldások magyar szövegben még a versben sem engedhetők meg, mert „nem mindenik illik a magyar szó folyásához”.³⁵

Az eltérés a mindennapi nyelvtől megmutatkozhat különleges szavak használatában is. Gyöngyösi a „deák oratorok” újításaira hivatkozva említi,

³² GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 197.

³³ „Kihez képest énnem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálnom némely szókat, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon. [...] ezért cselekedtem, hogy szokott renden kívül más formában helyeztettem azon constructiókat. Mindazonáltal, ha nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése is az magyar szónak, de a versek kedvéért megállhat az is olyan értelemmel [...]” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 198–199.

³⁴ „Végre a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenetele lévén, akit cadentiának szoktunk híni, azt pedig aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani a cadentiának megtartása kedviért; noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékű szókból szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szókat, mint a tágasabb mezejű folyóírásban.” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 200.

³⁵ „Mert azoknak [a verseknek] szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje, hanem a szóknak mértékét a versekben beférkeztethetésekre nézve az ő szokott természeteknél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben kölletik venni: azokból hol elvévén, hol hozzáadván, hol egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikba költöztetvén a bötűket, amely változtatásokat a deák poésisben metaplasmusnak, más formára vonásnak neveznek, s annak edníhány speciei vannak, de a’ nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak vele élni: hanem vannak olyak, akiket a magyar szóban is folytathatni, úgymint [...]” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 197.

hogy ő is talált ki olyan kifejezéseket, „akik nem szokott közönséges szók”.³⁶ A nyelvjárási elemek alkalmazásával is kerültek verseibe „sok oly szók, amelyek nem mindenütt közönségesek”.³⁷

3. „Colores vulgo exornationes” – „inkább tetszett megszínlenem”

Gyöngyösi többféle magyar kifejezéssel is jelöli a költői forma kialakításának folyamatát, eszközeit. Az alapul szolgáló anyagot „holmi poétai költeményekkel is” „szaporítja”.³⁸ Bizonyos „leleményes toldalékoknak közbenvetésével”, ugyancsak „szaporítja” a történetet, más szóval „megszínlí” a pusztá tényeket.³⁹ Máshol „fabulás régiségekkel” és „poétai költeményes dolgokkal” „egyvelíti” anyagát.⁴⁰ A magyar kifejezések eredetét keresve talán nem járunk messze az igazságtól, ha a „szaporítás” és a „toldalékoknak közbenvetése” mögött az amplifikációt sejtjük. Mindezek eredménye a „megszínelés”.

Bitskey István a fogalmat metaforikusan értelmezve a következőképpen magyarázza: „Gyöngyösi a históriát úgy igyekezett »megszínelni«, a barokk ízléshez közelebb vinni, hogy a korabeli közköltészet legkülönfélébb színárnyalataiból keverte ki azt az egyértelműen meg nem határozható színt, amit minta nélkül álló műfajai jelentenek. Sikerének épp az lehet a titka, hogy a köznemesi-deák költészetben rejlő értékeket tudta megragadni, átértelmezni,

³⁶ „És valamint hogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, melyek nincsenek másképpen ususban, és azokat verba novátáknak nevezik: találatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott közönséges szók [...]” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 198.

³⁷ „Mínthogy pedig másképpen is a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban, és a dolgok nem is mind egy módon neveztetnek, hanem sok különbség vagyon azokban [...] így találatnak az én írásomban is sok oly szók, amelyek nem mindenütt közönségesek.” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 199.

³⁸ GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, i. m., 10.

³⁹ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 199–200.

⁴⁰ „Mínthogy ezen könyvecskebeli verseknek előjáró írásában, avagy a Rózsakoszorú-kötéshez való készületben sok fabulás régiségek és poétai költeményes dolgok s olyan nevezetek is egyvelítettettek [...]” GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, szövegét gondozta JANKOVICS József irányításával az ELTE Eötvös József Collégiumának magyar irodalmi szakszemináriuma, Budapest, 2002; *Az Olvasóhoz*: 21.

korszerű funkcióba emelni és csengő-bongó rímek és pompás képek révén tálalni.”⁴¹

Hivatkozott tanulmányában Kovács Sándor Iván a közbenvetést és a megszínélést lényegileg azonosnak tekinti: „a *közbenvetés* Gyöngyösi pontosabb terminológiájával a *megszínelés* – szemben a Tinódi-féle versek »edgyögyűségével«”.⁴² Később így fogalmaz: „A *megszínelés*: a megfestés, kiszínezés, a partikuláris valóság költészeti fikcióval való keverése.” A szerző a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótárra hivatkozik.⁴³

A „megszínelés” eredetét keresve a magyar nyelvtörténet mellett vethe-tünk egy pillantást a görög–latin retorikai terminológiára is. Láthatjuk, hogy a magyar kifejezés nemcsak a köznapi jelentés átvitt értelmű alkalmazásaként fogható fel, hanem a nagyon is elterjedt műszó fordításaként is. A görög „khrómata” és a latin „colores” különböző ókori értelmezései után a középkori retorikai gondolkodás a színeket azonosította a figurákkal, vagy még általánosabban a retorika díszítő funkciójával, a beszéd vagy írásmű felékesítésével. Ebben az értelemben a magyar szaknyelvben már jóval Gyöngyösi előtt is használták. Scaliger, az igényes humanista elveti a „colores” leegyszerűsítő, középkorias értelmezését, és ismerteti a fogalom pontos jelentéskörét a különböző ókori szerzőknél.⁴⁴

⁴¹ BRISKEY István, *Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány*, Studia Litteraria, 1981, 21–33, 31.

⁴² KOVÁCS, *i. m.*, 41.

⁴³ KOVÁCS, *i. m.*, 43.

⁴⁴ „Per initia studiorum meorum multi dati sunt nobis praeceptores a divo Maximiliano Caesare, quem honoris causa nomino, viri sancti, sed impolitioribus nati seculis. Ii nos docebant rhetoricos colores, eosdem esse quos etiam figuras vocarent. Idque Trapezuntius quoque ait in quinto, Colores vulgo exornationes dicit: verum in tertio, aliud intellegit *χρῶμα* ad causam & statum coniecturalem, quem sine illo consistere posse negat. Quintilianus in quarto, Colorem vocat conatum Oratoris, quo turpe factum tegit aut tollit, sic et Iuvenalis, aliter Cicero, Orationis colorem & suum dicit in libr. de Orat. & in libro de claris Oratoribus, Colorem venustatis: Nitorem enim hic intellegit & splendorem, totumque apparatus orationis. At Dionysius Halicarnasseus, iudicialis orationis genera tria dicit, quae *χρῶματα* nominat.” SCALIGER, *i. m.*, 121. „Tanulmányaim kezdetén sok tanár foglalkozott velem az isteni Miksa császár jóvoltából, akit a tisztesség kedvéért említek. Ezek bölcs férfiak voltak, de egy műveletlenebb században születtek. Azt tanították nekünk, hogy a retorikus színek ugyanazok, amiket figuráknak is neveznek. Trapezuntius is ugyanezt mondja az ötödik könyvében, az ékítményekről közönségesen mint színekről beszél; de a harmadik könyvben másképpen érti: a khróma (szín) a hozzávetőleges okhoz és ügyálláshoz (causa et status coniecturalis) tartozik, ami nélkül az nem állhat meg. Quintilianus a negyedik könyvében a szónoknak azt a törekvését nevezi színnek, amellyel a rossz cselekedetet leplezi vagy szépíti. Ugyanígy tudja Juvenalis, de másképpen Cicero, aki a szónokról írott művében a beszéd színéről és a szokásos eszközökről beszél; a híres szónokokról szóló munkájában

Gyöngyösi szerint tehát a költői alkotás lényege, így poétikájának kulcsfogalma a megszínelés. Jó volna tudni, melyek azok a költői sajátosságok, amelyek a legtömörebben ebbe a kifejezésbe sűrítve jelennek meg. A szerző elképzeléseiből annál többet ismerhetnénk meg, minél pontosabban sikerülne körülhatárolni a megszínelés tartalmát, az oly sokszor idézett kifejezések, a „poétai költemények”, „leleményes toldalékok” és „fabulás régiségek” mi-benlétét.

Idéztem már a *Murányi Vénus* ajánlásából azt a megjegyzést, amely szerint a költői hozzáttétel, a „poétai költemény” lehet egyszerűen kitalált dolog, mint például mitológiai alakok bevonása a cselekménybe.⁴⁵ Jankovics József értelmezése szerint Gyöngyösi itt „közli, hogy nem egyszerű históriát kíván írni, hanem fiktív elemekkel díszítve teszi igazán szépirodalmi alkotássá művét”.⁴⁶ Az ilyen esetekben a bővítmény leginkább a retorika invenciófogalom eredménye. Ide tartozik Kovács Sándor Iván magyarázata a *Rózsakoszorú* kapcsolódó kitételeihez: „A *fabulás régiség* itt a mitológiai példatár [...]”.⁴⁷

A *Porából megéledett Főnix* utószavával kapcsolatban Jankovics megállapítja, hogy Gyöngyösi „a valósághoz való ragaszkodás helyett a holmi régi fabulás dolgok, hasonlatosságok, leleményes toldalékok, vagyis a fikció, az igényes művészi megformálás tudatos programja szerint a nagyobb ékességre, a versek »kedvesebb voltára« teszi a nyomatékot.”⁴⁸ Más helyen így ír: „Tudatos költői programot fogalmaz meg: a valóság művészi újratereztetésére tett kísérletről ad számot. Úgy törekszik azonban a történeti események hiteles rögzítésére, hogy a költészet, a gyönyörködtetés se szenvedjen csorbát. [...] Ami pedig a „feltett dolog valóságán», a történeti eseményeken túl a »poésist«, a »holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak közbenvetés«-ét, vagyis a fikciót, a mitológiai apparátus használatát illeti, nos, éppen ez az a művészi többlet, amellyel Gyöngyösi a »dolgok valóságát« a »versek egyögyűségével« kifejező Tinódi-féle versszerzés fölé emeli önmagát.”⁴⁹

A fiktív elemek, a fikció, a mitológia mellett különösen fontosnak tartom a valóság művészi újratereztetése, az igényes művészi megformálás emlí-

pedig a kellemesség színeit említi. Itt a beszéd fényét és ragyogását érti ez alatt, és a teljes eszköztárát. A Halikarnasszoszi Dionüsziosz pedig a törvényszéki beszéd három fajtáját sorolja fel, és ezeket nevezi khrómatának (színeknek).”

⁴⁵ GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, i. m., 10.

⁴⁶ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett főnix*, In GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, i. m., 189–203; 201.

⁴⁷ KOVÁCS, i. m., 41.

⁴⁸ JANKOVICS, *Gyöngyösi redivivus...*, i. m., 201.

⁴⁹ JANKOVICS, *Gyöngyösi drága gyöngy...*, i. m., 278, 281.

tését. Ebbe az irányba mutatnak Kovács Sándor Iván gondolatébresztő kérdései és megoldási javaslatai: „Van-e külön-külön poétikai jelentése például a *hasonlatosság* és a *leleményes toldalék* kifejezéseknek, vagy csak a *fabulás dolgok* szinonimái? Ehhez további pontosító kutatás szükséges, kiterjesztve olyan részletkérdésekre is, mint a *nagyobb ékesség*, a *kedvesebb volta* stb. Nagyon is valószínű, hogy Gyöngyösi a fabula ékességeit jelentő különféle retorikai fogalmakra gondol. Maga a *fabulás dolog* lehet a mitológia (a fiktív történet, a csodás elem), a *hasonlatosság* lehet a hasonlat (vagy a metafora), a *leleményes toldalék* lehet az epizód, a kitérő.”⁵⁰

Az előadottak „nagyobb ékességéről” és „kedvesebb voltáról” már szoltam. Úgy tűnik, további kérdésekre is találhatunk választ a magyar szakirodalom felvetései és az európai poétikai hagyomány alapján. Bővítik az értelmezés lehetőségeit Király Erzsébet finom megfigyelései Zrínyi Miklós fogalomhasználatával kapcsolatban. Paolo Beni poétikai értekezése alapján a következőképpen magyarázza a szempontunkból is fontos kifejezéseket: „Zrínyi *historia* terminusa összekötő híd a korabeli történelemtudat és a szó költészetelméleti jelentése közt, ami nem más, mint a hősköltemény *történeti eseményen alapuló főcselekménye*. [...] Ha a *historia: történelmen alapuló főcselekmény* [...] akkor a Zrínyi-féle *fabula* egyaránt jelöli a *fikciót*, a *csodás elemet* és az *epizódot*, amelyek a költői megvalósítás során természetesen fedik is egymást. [...] Epizód mindaz, »ami nem tartozik a főcselekmény (*attine*) lényegéhez és summájához« – *sostanza e somma* – [...]. Célja kettős: a cselekmény bővítése a kellő nagyság elérése végett, valamint díszítése és változatossá tétele (*ornamento e varietà*).”⁵¹ Mindezt Gyöngyösire is vonatkoztathatjuk, mivel elméleti megjegyzéseinek tartalmába a fabula nemcsak mint kitalált dolog fér bele, hanem mint epizód is: a „leleményes toldalék” lehet *digressio*, kitérés is. Ebben az esetben szerkezeti elem, a kompozíció létrehozásának eszköze. Mint ilyen leginkább a retorikai *dispositio* szintjén értelmezhető.

⁵⁰ KOVÁCS, *i. m.*, 41.

⁵¹ KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Budapest, 1989, *Fabula és história*: 96–103; 101–102, (Humanizmus és Reformáció, 16).

4. „*Fabulae argumento simili declaramus*” – „*fabulás dolgoknak közbenvetésével*”

Rendkívül figyelemreméltó a fabula díszítő funkciójára vonatkozó megjegyzés. Ennek árnyaltabb értelmezéséhez érdemes még jobban elmerülni Scaliger nagy összefoglalójában. A harmadik könyvben tárgyalt figurák felosztása során Scaliger alapvetően két csoportot különböztet meg: egy bizonyos dolog figuratív megjelenítése vagy az adott dologgal azonos tartalmat fejez ki, vagy az ellenkezőjét. Azonosság esetén a figura alkalmazásának eredménye a dolog eredeti tartalmához képest négyféle lehet: vagy megegyezik vele, vagy valamivel többet jelenít meg, vagy kevesebbet, vagy ugyanazt, de másképpen. Minden további fajta ezekre az alapesetekre vezethető vissza.⁵² Az azonosságot kifejező figurák csoportjának első alosztálya, a „*significatio aequalis*” kínálja a legtöbb lehetőséget. Scaliger az ide tartozó megoldásokat a figurákat bemutató 67 fejezetből (29–95.) éppen 41 fejezeten keresztül (33–73.) részletezi. Ezek közül Gyöngyösi értelmezéséhez különösen érdekes az 50. fejezet. Az itt tárgyalt figurák: *assimilatio*, *exemplum*, *imago*, *translatio*, *collatio*, *comparatio*.

Az első kifejezés, az *assimilatio* Scaliger által alkotott gyűjtőfogalom az *exemplum*, az *imago*, a *collatio* és a *comparatio* közös elnevezésére. Scaliger leszögezi: bár az *exemplumot* sokan nem tartják figurának, aki alaposabban elgondolkozik rajta, rá fog jönni, hogy igenis az. A meghatározásból kiderül, hogy miért került egy fejezetbe a hasonlat különböző fajtáival: azt nevezzük *exemplumnak*, amikor a bemutatott tárgyat a hasonlóság okán párhuzamba állítjuk valamilyen valóságos vagy kitalált történettel, azaz históriával vagy fabulával.⁵³ A folytatásból kiderül, hogy az *imago* és a *translatio* nem tartozik

⁵² „Nos igitur, quae ad Poesim nostram faciunt, in species certas redigamus, ad quas caeteras quoque suas Oratores ipsi reducere poterunt. Significatur aut id quod est, aut contrarium. Si id quod est, aut aequae, aut plus, aut minus, aut aliter. [...] Caeterae omnes ad ad has reducuntur.” SCALIGER, *i. m.*, 121–122. „Mi tehát bizonyos fajtákból származtatjuk azokat a figurákat, amelyek tárgyunkra, a költészetre tartoznak. A szónokok is ezekre vezethetik vissza az általuk használt többi figurát is. A megfogalmazás vagy magát a dolgot jelenti, vagy az ellenkezőjét. Ha azonos tartalmat fejez ki, az vagy megegyezik vele, vagy többet jelent, vagy kevesebbet, vagy ugyanazt másképpen. [...] Az összes többit ezekre lehet visszavezetni.”

⁵³ „Nomen quatuor speciebus commune veteres non posuere, nos Assimilationem vocamus, quae continet Exemplum, Imaginem, Collationem, Comparisonem. Ac quamquam multis videtur Exemplum non esse figura, est tamen acius intuitu. Nihilo sane minus quam ipsa *ἔκδοξις*. Quare a graecis *παράδειγμα* quoque dictum fuit, propterea quod rem ipsam iam positam etiamnum sua specie indicaret. [...] Haec enim sunt exempla, quoties

szorosan ebbe a társaságba, a hasonlat két fajtája, a *collatio* és a *comparatio* viszont annál inkább. Utána még 55 fejezeten keresztül folytatódik a poétikai invencióból adódó további bővítmények tárgyalása.

Scaliger harmadik könyvének 50. fejezetében tehát szóba kerül az *exemplum* két lehetséges forrása, a história és a fabula, majd a hasonlat különböző fajtái. Ezek után még sok további figura következik. Gyöngyösi „holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével”⁵⁴ szaporította mondandóját. Talán nem véletlenül kerültek egymás mellé a költői eszköztárnak ezek a darabjai, hanem, akárcsak Scalignél, a szoros tartalmi összefüggés miatt. Mint láthattuk, a konkrét példák, a „fabulás dolgok” és a „hasonlatosságok” a figurák legnépesebb csoportjához kapcsolódnak. Gyöngyösi megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy a két kiragadott lehetőség egy-egy példa a „leleményes toldalékokra”. Az utóbbiak ebben az összefüggésben a magasabb kategóriát jelentő gyűjtőfogalomként szerepelnek, a figurák csoportjaként. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy az *exemplum* forrásai közül a költői alkotásról értekező Gyöngyösi nem a históriát, hanem inkább a fabulát emelte ki.

Gyöngyösi kevéske elméleti megjegyzéséből is kiviláglik, hogy az *exemplum*nak fontos szerepet tulajdonított. A *Csalárd Cupido* korábban idézett helyén a szükséges költői eszközök ugyancsak két szinten jelennek meg, de ezúttal fordított sorrendben. Itt előbb szerepel a magasabb kategóriát jelentő általánosabb fogalom, ezt illusztrálja egy pontosan megnevezett lehetőség, mégpedig magyar szakkifejezéssel: „sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendiben”.⁵⁵

Az utóbbi összefüggésekből kiviláglik, hogy a fabula lehet az *exemplum* forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megragadható alkotóele-

historiae aut fabulae argumento simili declaramus materiam, aut iam positam, aut quae iam ponetur.” SCALIGER, *i. m.*, 127. „A régiek nem illették közös névvel a négy fajtát. Mi összefoglalóan hasonlításnak (*assimilatio*) nevezzük a példát (*exemplum*), a megjelenítést (*imago*), az összevetést (*collatio*) és a hasonlatot (*comparatio*). Bár sokan úgy vélik, hogy a példa nem figura, aki jobban megvizsgálja, rájön, hogy mégis az. Semmivel sem kevésbé, mint a hűpotüposzisz (felvázolás, körvonalazás). Ezért a görögök paradigmájának (példa) is nevezték, mivel egy egyszer már említett dolgot még egyszer megvilágít valamelyik rá jellemző vonásával. [...] Minden esetben példáról beszélünk, ha valamilyen valóságos (*historia*) vagy kitalált dolog (*fabula*) tartalmához hasonlítjuk, amit már előadtunk vagy készülünk előadni.”

⁵⁴ GYÖNGYÖSI, *Porábul megéledett...*, *i. m.*, 199–200.

⁵⁵ GYÖNGYÖSI, *Csalárd Cupido*, *i. m.*, 9–10.

me. Retorikai értelemben az elocutio eszköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett inventio lehetséges megnyilvánulása.

Természetesen sok esetben bizonyára Gyöngyösinél is „fedhetik egymást” a különféle aspektusok, ahogyan azt Király Erzsébet Zrínyivel kapcsolatban állapította meg. Egy-egy szövegrészt lehet akár egyszerre is a retorikai inventio, a dispositio és az elocutio, valamint a poétikai inventio szempontjából magyarázni. Egy adott fabula tartalmát tekintve a retorikai inventio eredménye, szerkezeti helyét a dispositio határozza meg, a megfogalmazásban betöltött szerepe, nyelvi kifejezőereje az elocutio eszköztárát gazdagítja. Különösen az utóbbi esetben tekinthetjük a poétikai inventio példájának.

Gyöngyösi poétikájának vizsgálatában korábban mintha költői fantázia és történeti hitelesség, azaz fikció és valóság, fabula és história összefüggései kerültek volna előtérbe a kifejezetten nyelvi kérdésekkel szemben, jöllehet maga a szerző elméleti megjegyzéseiben legnagyobbbrészt az elocutio körébe tartozó jelenségeket tárgyal. Minden okunk megvan feltételezni, hogy a „poésis” lényegét elsősorban ezek alkalmazásában látja. Ezt támasztja alá az általánosabb megállapítások mellett a metaplasmus, syncopé, episynalepsis, syncrexis, apocopé, metathesis, communis syllabák, verba novaták magyarázata. Láthattuk, hogy a tropusok és figurák egyértelmű példái mellett a sokat emlegetett fabula is lehet a nyelvi apparátus eszköze.

Dolgozatomban igyekeztem kiemelni a „poésishez” mint nyelvi kifejezőmódhoz kapcsolódó megállapításokat. Waldapfel Imre a megfelelő latin szakkifejezést alkalmazta, amikor Gyöngyösinek a poétikai összefüggésekben magyarázható leleményeit hangsúlyozta. „A »poetica inventio« érvényesülése [...] olyan lényegbe vágó ellentét, mely nem engedi meg, hogy Gyöngyösit, az *egykorú* eseményt megénekítő Gyöngyösit a históriás ének folytatójának tekintsük.”⁵⁶ Látnunk kell, hogy a „poëtai költemények”, „leleményes toldalékok” ilyen értelmezése a hazai hagyományban is igen mélyen gyökerezik. Hiszen amikor másfél évszázaddal Gyöngyösi előtt Sylvester János méltatta „az magyar nípnek elmíjének éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis”, nem azért dicsérte a virágénekek szerzőit, mert nem létező dolgokat találnak ki, vagy mert meg nem történt eseményeket hitetnek el. Sylvester elismerő szavai a nyelvi megformálás költőiségére, a metaforikus kifejezőmódra vonatkoznak.⁵⁷ Meggyőződése, hogy az inventio poetica

⁵⁶ WALDAPFEL Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok*, Budapest, 1932 (Irodalomtörténeti Füzetek, 42), 4.

⁵⁷ „Az ill'en bešiduel tele az šent írás, mell'hez hozzá kell šokni annak az ki azt oluaffa. Kön'ü kediglenn hozzá šokni az mü nípünknek, mert nem ideghen ennek ez ill'en bešidnek neme. Il ill'en bešidvel naponkid valo šolásában. Il inekekben, kiuáltkippenn az virág inekekben,

fogalmát Balassi is hasonló értelemben használta – még ha ezt nem mindenki látja is így.⁵⁸

Összefoglalva mondandómat: megállapíthatjuk, hogy Gyöngyösi nemcsak költői műveiben, hanem elméleti megjegyzéseiben is „az elokúció alakzataira fekteti a hangsúlyt” és az utóbbiak az „elokúcióközpontú retorika-szemlélet”⁵⁹ jellemző példái. Pontosan illeszkednek az európai hagyományba: Gyöngyösi magáévá tette és jelentős részben magyarul fogalmazta meg az antik–reneszánsz–barokk retorikai-poétikai tradíció lényeges elemeit. A görög–latin terminusok mellett megjelennek a magyar műszavak is, értékes adalékokkal szolgálva a magyar irodalomelméleti szaknyelv fejlődéséhez. Többször utaltam rá, hogy egyes kifejezések következetesen kapcsolódnak a hazai előzményekhez. A fogalmak magyarázata és a szabályok alkalmazása során Gyöngyösi tekintettel volt a magyar nyelv sajátosságaira is. Mindezek fontos helyet biztosítanak számára irodalmi gondolkodásunk történetében.

mell'ekben czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijenek éles voltát az lelífben, mell' nem eg'éb hanem Mag'ar poéfis. Mikoronn ill'en felfíghes dologban ill'en alá valo pildáual ilek, az ganeijban arant kerefek, nem azon vag'ok hog' az hitfágot diczíriem. Nem diczírem az mirül ez ill'en ineknek vadnak, diczírem az beídnék nemeffenn valo Berzisit.” SYLVESTER János ford., *Uy Testamentum Mag'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elvből uijonnan fordíjtánk, a Mag'ar nipnek Kereft'en hütben valo íppülfire*, Újsziget, 1541. RMNY 49. Hasonmás kiadásának szövegét gondozta és a kísérőtanulmányt írta VARJAS Béla, Budapest, 1960, Zziijr. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1.)

⁵⁸ BARTÓK István, „...*habet etiam suas inventiones rhetorica*”. *Balassi inventio poética*ja, Iskolakultúra, 6(1996), 58–67. A kérdéshez kapcsolódó nézeteket Tóth Tünde foglalta össze. „Véleményünk szerint *Balassinál az inventio poetica kifejezés szellemes, ötletes szerkesztésen alapuló humanista szellemiségű udvarló verset, bókverset jelent*. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy Balassi követői már valószínűleg nem ezt, hanem a teoretikus hagyományokhoz visszakanyarodva, fiktív mitológiai apparátussal operáló verset, illetve költői eljárást értettek a poetica inventiön. A teljes visszatérést a teoretikus értelmezéshez a Balassi-filológia szakírói szolgáltatták, akik többnyire inkább versszerző eljárást, mintsem műfajt vagy verstípust értettek a kifejezésen.” TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, PhD-értekezés, [1998], <<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/bbom/tanulm/tundind.htm>>.

⁵⁹ KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 568, 568.